

ADABIYOTSHUNOSLIKDA NAZARIYA VA POETIKA

Qoraboyeva Nasiba Sodiqovna, Toshkent viloyati, Bekobod tumani

4-umumiy o'rta ta'lim maktabi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Tel: +998 99 725-86-84

Annotatsiya – Ushbu maqolada adabiyot nazariyasi va poetikasi ilmiy tahlil qilinadi. Ilmiy fikrlar faktlarga asoslanib xuloslanadi.

Kalit so'zlar – Aruz, she'r, vazn, bahr, she'riy tizim, o'lchov, bo'g'in, hijo, turoq, rukn, lirika, epika, takror, intonnatsiya, ritm, nutq.

Asrlar davomida shakl va mazmun jihatidan beqiyos taraqqiy etgan, jahon mumtoz adabiyoti xazinasini yangi badiiy kashfiyotlar bilan boyitgan Sharq she'riyati o'zining boy nazariy zaxirasiga ham ega bo'lgan. Arab, fors va o'zbek she'riyatining taraqqiyot tarixi jarayonida bir qator adabiy-tasviriy qonun-qoidalar ham shakllanib, tobora rivojlangan va boyib borgan. Chunonchi, badiiy adabiyot taraqqiyotining muayyan davrida asrlar davomida yuzaga kelgan tajribalarni umumlashtirib, badiiy asarning mohiyati va qonuniyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan ilmiy-nazariy asarlar paydo bo'la boshlagan. Shu tariqa badiiy adabiyotning, jumladan, she'riyatning muhim qonuniyatlarini tadqiq etib, umumlashtirib beruvchi adabiyot nazariyasi ham vujudga kelgan.

Adabiyotning nazariy masalalari poetikaga doir maxsus risolalardagina emas, balki turli tazkiralarda, nomalarda, dostonlarning debochalarida va boshqa adabiy-tarixiy manbalarda katta o'rin olib kelgan. Masalan, Kaykovusning «Qobusnoma» (XI asr: 35-bob: Shoirlik haqida), Nizomiy Aruziy Samarqandiyning «Chor maqola» (XII asr) nomli asarlarida (2-bob: She'r haqidagi ilmning xususiyatlari va she'rning fazilatlar haqida) boshqa masalalar qatorida adabiyot borasida ham alohida boblar bo'lib, u yerda badiiy ijodning umumiy masalalari, she'r va shoirlik shartlari ustida bahs boradi.

Adabiyot nazariyasiga doir maxsus yaratilgan asarlarning (gap bizgacha yetib kelganlari ustida boradi) dyoyarli barchasi, asosan, poetika masalalariga bag'ishlangan. Umuman, adabiyot nazariyasi uchta mustaqil sohaga bo'lingan. Bular quyidagilar: 1) **ilmi aruz** she'rdagi vaznlar va ularning qonun-qoidalari haqida bahs yuritadi; 2) **ilmi** qofiya qofiya qonuniyatlari hamda turlari to'g'risida ma'lumot beradi; 3) **ilmi** bade' («bade'» arabcha yangi, ajoyib, nodir demakdir) fikrni ravon va nafis ifodalash yo'llari va vositalari, badiiy san'atlar (uslublar, vositalar)ning turlari hamda xususiyatlari kabi masalalarni o'z ichiga oladi. Ilmi bade'ni tashkil etgan she'riy san'atlar, o'z navbatida, ikki guruhga ajraladi: san'atlarning birinchi guruhi bevosita she'rning mazmuni, ma'nosi bilan bog'langan bo'lib, ma'naviy san'atlar (sanoye'i ma'naviy) deb ataladi. Nutqni, she'rni bezash, turli stilistik figuralar, so'z o'yinlari hosil qilish maqsadida ishlatiladigan san'atlar esa lafziy san'atlar (sanoye'i lafziy) deb yuritiladi. Qadimda she'r yozmoqchi bo'lgan har bir havaskordan poetikaning ana shu uchala qismini yaxshi o'rganib chiqish talab qilingan.

Tarixiy poetikaga doir bizga ma'lum asarlar turli davrlarda yaratilgan bo'lib, ular poetikaning muayyan masalalariga bag'ishlangan. Chunonchi, ularning ba'zilar tarixiy poetikaning har uchala qismini, ayrimlari faqat aruz yoki qofiya yoxud badiiy san'atlar tahliliga bag'ishlangan. Biz quyida faqat ilmi bade'ga daxldor manbalarning eng muhimlari haqida qisqacha ma'lumot beramiz.

Ilmi bade'ga doir dastlabki asarlar arab olimlari tomonidan yaratilgan. Nasr binni Hasanning «Mahosin ulkalom», Ibn al-Mo'tazning (863-908) «Kitob ul-bade'»[1], Quddama ibn Ja'farning (888-948) «Naqd ush-she'r»[2] nomli asarlari ana shular jumlasidandir. Arab olimlarining she'r nazariyasi bo'yicha yaratgan asarlari O'rta Osiyo va Xuroson olimlarini ham shu sohada jiddiy ishlar qilishga ilhomlantirdi. Ilmi bade'ga doir dastlabki forsiy asar XI asrda yuzaga keldi. Bu Muhammad binni Umar Roduyoniy qalamiga mansub bo'lib, «Tarjimon ul-balog'a» deb ataladi.

Roduyoniy o'z kitobini arab olimi Nasr binni Hasanning «Mahosin ulkalom» nomli asariga suyangan holda yaratgan va unda 73 ta san'atni keltirgan.

XI-XII asrlarda Ahmad binni Muhammad Manshuri Samarqandiy talavvun san'ati haqida (buni Xurshediylar «Kanz ul-g'arob» deb atagan), Abumuhammad binni Muhammad Rashididdin Samarqandiy («Ziynatnoma») va boshqa ijodkorlar shu ilmga doir risolalar yozganlar. Biroq XI-XII asrlarda yaratilgan ilmi bade'ga doir asarlar orasida eng mukammali Rashididdin Vatvot nomi bilan mashhur bo'lgan xorazmlik shoir va olim Rashididdin Abubakr Muhammad binni Muhammad binni Abduljalili Umari kotibning (vaf. 1182-1183) «Hadoiq us-sehr fi daqiq ush-she'r» nomli asaridir.

«Hadoiq us-sehr» buyuk olim tomonidan bitilgan yuksak saviyadagi asar bo'lib, undan keyin ilmi bade' bilan mashg'ul bo'lgan barcha mualliflar ana shu asardan foydalanganlar. Rashididdin Vatvot asari hozirgi kunga qadar o'zining ilmiy qimmatini yo'qotgan emas.

Mashhur shoir Xusrav Dehlaviy ham nasr qoidalari haqida ikki jilddan iborat kitob yozib, unda yuzlab badiiy san'atlar haqida so'z yuritgan. Vahidi Tabriziyning «Jam'i muxtasar» (XVI asr) asarida esa aruz, qofiya bilan bir qatorda o'nlab she'riy san'atlar ham keltirilgan[3].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mualliflar jamoasi. Adabiyot nazariyasi. 2 jildlik, 2-jild, Toshkent:Fan. 1979.
2. Sultonov I. Adabiyot nazariyasi. Toshkent:O'qituvchi. 1980.
3. To'xlijev B. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent:Yangi asr avlodi. 2006.